

ПОШУК ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ПСИХОЛОГІЇ: ФІЛОСОФСЬКА ТРАЄКТОРІЯ М.ГРОТА

У статті розглядаються основні віхи творчого шляху видатного філософа та психолога Миколи Грота. Доводиться, що, розпочавши з позитивістськи орієнтованого психологізму, він згодом знаходить більш гармонійний шлях розвитку наукової психології на основі поєднання філософського вчення про душу та експериментальної психології.

Ключові слова: психологізм, психофізіологія, експериментальна психологія, монодуалізм, М.Грот.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення філософії та психології наприкінці XIX століття посідає важливе місце в європейському філософському дискурсі. Відповідні дискусії відбувались і в колах російських та українських філософів. Нагадаємо, що перше професійне філософське товариство в Росії отримало назву «Московське психологічне товариство», а його часопис називався «Вопросы философии и психологии». Відповідно, на сторінках цього журналу ми зустрічаємо багато матеріалів, так або так пов'язаних із проблемою філософського статусу психології, з пропагандою чи критикою філософського психологізму. Чільне місце серед цих матеріалів посідають праці Миколи Яковича Грота (1852–1899) – російського філософа, який наприкінці 80-х – у 90-х роках очолював і Московське психологічне товариство, і редакцію згаданого часопису. Він має також і прямиий стосунок до України, адже в 1876–1883 рр. викладав філософію в Ніжинському історико-філологічному інституті, а в 1883–1886 рр. був професором Новоросійського університету в Одесі.

Аналіз досліджень і публікацій. Микола Якович Грот – не надто популярний автор серед істориків російської філософії. Щоправда, одразу після його передчасної смерті у 1899 р. з'явилося велике дослідження П.Соколова [13] і більш короткі, але сповнені особистими інтенціями праці друзів-філософів Вол. Соловйова [14] і Л.Лопатіна [9]. Через кілька років з'явився збірник нарисів і спогадів, присвячений М.Гроту [11]. Але в подальшому, і особливо в радянські часи, цей філософ був практично забутий. Короткі статті про нього з'являлись у філософських енциклопедіях. Серед сучасних авторів до творчості М.Грота зверталися російські дослідники Т.Марцинковська, А.Міхальова [10], А.Павлов [12] та українська дослідниця М.Бойнправ [1], зусиллями якої було також зроблено переклади окремих творів філософа українською мовою [2; 3].

Метою статті є з'ясування позиції М.Грота стосовно місця психології в системі наук та її співвідношення з філософією, ставлення до філософського психологізму.

Основна частина. Слід одразу зазначити, що філософсько-психологічні погляди М.Грота в різні періоди його життя досить істотно змінювалися. Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету в 1875 р., і серед учнів професора філософії М.Владиславлева був фактично першим фахівцем-психологом. Визначальний вплив на розвиток у М.Грота, його тяжіння до психологічної науки справив своєрідний науковий «турнір», тобто дискусія з приводу наукового статусу психології між відомими російськими вченими того часу К.Д.Кавелінім і І.М.Сеченовим. Молодий М.Грот був у дружніх стосунках з К.Кавелінім, але в цій полеміці підтримував його опонента [див.: 9, с. 307]. Ця полеміка спонукала М.Грота до занять природничими науками і до прагнення реформувати стару емпіричну психологію в дусі позитивізму. Він згадував пізніше, що тоді «філософія була ... у повному занепаді. ... Природно, що

обравши філософію своєю спеціальністю, я мав на увазі *психологію*, яку гаряче полюбив і мріяв реформувати в душі позитивної науки. ... Сенс *філософії* поза *психологією* не розумів ані я, ані майже ніхто інший з кола тодішньої молоді» [цит. за: 13, №6, с.250–251]. На цьому ґрунті він розходиться зі своїм першим учителем М.Владиславлевим, який був прихильником німецької філософсько-психологічної (переважно метафізичної) школи, і тяжіє до англійського асоціанізму, що визначає його подальше зближення з відомим московським професором М.Троїцьким, якого він згодом, у 1886 р., змінює на кафедрі філософії Московського університету. Але до цього було ще закордонне стажування і, як уже зазначалося, робота в Ніжині та Одесі, а також захист магістерської та докторської дисертацій.

Отже, на початковому етапі свого філософського розвитку М.Грот формується як позитивіст, прихильник Г.Спенсера і ворог метафізики, при цьому психологія постає для нього основною (чи не єдиною) філософською дисципліною. Його магістерською дисертацією стала книга «Психологія чуттів у її історії і головних основах» (1880), в якій він дав нову класифікацію чуттів (його стаття з цього приводу ще в 1878 р. з'явилась у французькому журналі «Revue philosophique») і розвинув теорію «*психічного обертання*», обґрунтовану пізніше у докторській дисертації «До питання про реформу логіки» (1883). За цією теорією душевне життя є одним з різновидів взаємодії організму з оточуючим середовищем, результатом чого є пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх. Психічне життя є безперервним «обертанням», яке складається з чотирьох моментів: 1) зовнішнього враження на психічний організм і відповідних ускладнення в сфері *розуму* (момент *об'єктивної сприйнятливості*); 2) переробки зовнішнього враження на внутрішнє у формі *почуття* (момент *суб'єктивної сприйнятливості*); 3) викликаного внутрішнім враженням внутрішнього руху *волі* (момент *суб'єктивної діяльності*); і 4) породженого внутрішнім рухом зовнішнього руху або *дії* (момент *об'єктивної діяльності*) [див.: 13, №6, с.252–253]. Після кожного такого «психічного обертання» у свідомості залишаються сліди, які за законами асоціації (подібності, суміжності та контрасту) стикаються з елементами нових обертань і збільшують їх складність. Отже, процес пізнання, який складається з багатьох «психічних обертань», є результатом взаємодії організму і середовища. Відповідно, на ґрунті цих психологічних висновків М.Грот намагається реформувати логіку. Л.Лопатін визнавав, що погляди М.Грота цього першого періоду його розвитку були виражені найбільш закінчено і систематично [див.: 9, с.313].

Загалом у «Психології чуттів...» М.Грот виходить з біологічних і психологічних ідей Г.Спенсера і фактично дає своєрідне обґрунтування філософського психологізму. З теорії «психічного обертання» випливає, що почуття і думка є необхідними і рівноправними сторонами душевного життя. Якщо думка дає нам об'єктивну оцінку дійсності (з якої випливає наука), то почуття дає нам її суб'єктивну оцінку, і *для особистості* ця суб'єктивна оцінка так само законна, як і об'єктивне пізнання. Саме на це спирається філософія, яка, таким чином, є не наукою і не метафізикою (як пізнанням наддосвідних сутностей), а *гілкою мистецтва* (саме так – «Філософія як гілка мистецтва» – називається стаття М.Грота, надрукована у 1880 р.). Відповідно, в історії філософії різні філософські системи постають лише як задоволення суб'єктивних потреб розуму окремих особистостей; ці системи мають однакову психологічну цінність і змінюють одна одну за законами психологічного розвитку («Основні типи філософських побудов у різні епохи», 1884).

Рішучий поворот у світогляді М.Грота відбувається наприкінці одеського періоду його життя в результаті знайомства з творчістю Джордано Бруно («Джордано Бруно і пантеїзм», «Завдання філософії у зв'язку з вченням Дж. Бруно»), а також під впливом архієпископа Никанора (Бровковича), з яким він

спілкувався в Одесі (преосв. Никанору належить, зокрема, праця «Спрямування і значення філософії Миколи Грота», надрукована у «Православном обозрении», 1886, № 10). Основою філософії М.Грот, як і раніше, вважає почуття і судження людини, але тепер почуття для нього не є тільки суб'єктивною оцінкою дійсності, а *проявом у нас законів природи і джерелом пізнання про внутрішній бік речей* [див.: 13, №6, с.258]. Отже, філософія має не тільки особистісну, чи навіть суспільну цінність, а вище, реальне значення. Вона стає картиною дійсності, і її завдання полягає в тому, щоб відкрити свідомість, добро і красу, які знаходяться у всесвіті.

М.Грот, отже, знаходить для філософії особливе місце, яке належить тільки їй. Вона не є ні мистецтвом, ні наукою – вона має являти всеохоплюючий синтез усіх даних свідомості: вона є чуттям всесвітнього життя, яке переведене у виразні поняття про істинно існуюче і його ідеальні норми. Метафізика тепер не відкидається, а визнається основою філософії – вона є наукою, яка прагне за допомогою умогляду визначити абсолютно достовірні якісні відносини явищ як внутрішнього, та і зовнішнього досвіду [див.: 8, с.124–125; 9, с.314]. Від реалістичного монізму він переходить до дуалістичного погляду на існуюче, називаючи свою нову позицію *монодуалізмом*.

А що ж із психологією? М.Грот продовжує активно займатися різноманітними психологічними проблемами, схилиючись поступово до використання аргументів енергетизму В.Освальда («Про душу у зв'язку із сучасним вченням про силу», 1886; «Поняття душі та психічної сили у психології», 1897). Але найбільш цікавими і концептуальними з погляду визначення місця психології в новий, «метафізичний» період творчої траєкторії М.Грота видаються його статті початку 90-х років – «Життєві завдання психології» (1890), «До питання про значення ідеї паралелізму в психології», 1894; «Підстави експериментальної психології» (1895) та ін.

Одразу зазначимо, що М.Грот продовжує захищати ідею першості психології як науки: «Очевидячки, психологія має бути центральною наукою, наукою, що йде попереду і керує» [4, с. 143]. Це пов'язано з тим, що це наука про людину – її розум, серце, волю, – отже, тільки вона дає змогу людині оволодіти самою собою і використовувати зняряддя своєї могутності цілком організовано і свідомо. Від цього залежать, фактично, всі інші науки, адже наука є формою і результатом душевної діяльності людини. Тому спеціальні науки завжди спрямовує наука про пізнання, про закони мислення; відповідно, «наука про пізнання є частиною науки про душевну діяльність людини – психології» [4, с.144]. Центральне місце психології серед інших наук визначається також тим, що не тільки наука, а й будь-яка діяльність людини здійснюється за участю розуму, чуття, волі, – отже, пізнання законів цієї діяльності (творчої, суспільної та будь-якої іншої) є справою психології. Нарешті, психологія наділяється і завданнями морального виховання і вдосконалення людини. Звичайно, що «така наука (яка перебрала на себе завдання усіх інших наук і навіть імперативів поведінки людини – *І.Г.*) мала б набути в людському житті першого місця, стати загальнообов'язковою, основною і для всіх інших наук вихідною» [4, с.146].

Але, на думку М.Грота, реальний стан психології та ставлення до неї у суспільстві не відповідає цьому її значенню. Її викладання є або необов'язковим, або формальним (у 1884 р., за новим університетським статутом, викладання психології перестало бути обов'язковим навіть на історико-філологічних факультетах). До психологічної науки не звертаються і при розв'язанні різноманітних життєвих завдань – проведенні реформ освіти і виховання, законодавства та суспільних інституцій, при хворобах і різноманітних життєвих ситуаціях, де допомога психолога могла б бути (і справді є, як ми знаємо сьогодні) дуже доречною. Але показовим при цьому є те, що відповідальність за цей ненормальний стан філософ покладає не стільки на

суспільство або чиновників, скільки на саму науку, адже її власний стан, на його думку, не відповідає її можливостям і покликанню.

Отже, виявляється, що М.Грот досить критично оцінює досягнення психологічної науки саме в той час, коли західна емпірична психологія намагалася заявити про себе як про провідну й успішну науку, здатну замінити філософію. Власне, філософ піддає критиці самі основи емпіричної психології, в тому числі й асоціаністської, якій він сам, як було сказано вище, надавав перевагу, – тепер він називає теорію асоціації «обмеженою, безсилою, суто формальною» [4, с. 162]. Головним недоліком емпіричної психології М.Грот вважає те, що вона не досліджує окрему, конкретну психічну особистість у реальних умовах і фактах її душевної діяльності і розвитку. Цілісна, реальна людська особистість досі більше вивчалася митцями, істориками та психіатрами – і дуже мало психологами, тому в цьому відношенні деякі твори великих митців слова є значно ціннішими й кориснішими, ніж численні «квазіемпіричні трактати з психології».

Основним методом емпіричної психології досі постає інтроспекція, але спостереження за іншими людьми є несистематичним і випадковим. Отже, це породжує суб'єктивність і суперечливість різноманітних класифікацій душевних явищ. М.Грот закликає до емпіричних узагальнень різноманітних психічних явищ, які знаходять віддзеркалення в мові, пам'ятках народної творчості, літературі. Психічне життя людини обов'язково знаходить зовнішні форми виразу, і перш за все прагне втілитись у слово – адже «слово і є *основною зовнішньою формою* вияву самого душевного стану, самого життя» [4, с.160].

Отже, вивчення духовного життя людини незалежно від фізіологічних умов його виявлення означає вивчення ідей, почуттів, прагнень і дій людських особистостей, як вони виявляються в історії людства, зокрема в людській думці (науці, філософії, мистецтві), у пам'ятках літературної і художньої творчості, в мові та слові різних народів та історичних діячів, у реальному душевному житті окремих особистостей [4, с.182].

Головне завдання психології, стверджує М.Грот – з'ясувати закони свідомого і довільного становлення душевного складу людини. Теорія асоціацій виходить фактично з механістичного уявлення про душевні явища, в той час як людський дух вочевидь є творчою силою. Філософ фактично виступає проти механічного розкладання душевного життя людини на сукупність душевних *явищ*, за якими зникає вихідна творча сила – людський дух. Так само він критикує психометричний підхід (психофізику), який вдається до виміру фактично не самих душевних процесів, а їх зовнішніх фізіологічних виявів, у той час «внутрішня психічна робота», поки вона не вимагає виразу у фізичних знаках, «відбувається часто з невловимою і невимірюваною ніякими існуючими мірами часу швидкістю» [4, с.68]. Отже, йдеться про фактичну неадекватність емпіричної бази, яку обирає собі емпірична психологія – поняття «душевного явища» як фактів, з якими вона має справу, залишається невизначеним достатньою мірою.

Отже, М.Грот виступає проти претензії емпіричної психології на «наукове пізнання душевних явищ», за якими немає єдиної духовної сили, а з іншого боку – проти претензій старої метафізичної психології пізнати духовну субстанцію апріорно, поза досвідними фактами. «Наукова психологія має бути *досвідною*, тобто наукою, що спирається на факти, але, по-перше, цей досвід і ці факти мають бути справді досвідом і фактами: вивчення духовного життя має бути вивченням *реального* духовного життя особистості і реальних продуктів минулого й сучасного духовного життя людства, а, по-друге, досвідна психологія повинна вести нас до пізнання самої істоти духовних сил та їх буття, а не одних тільки «символів» цього буття в якісь невизначених, нез'ясованих за своїм поняттям, душевних «явищах»» [4, с.172–173]. Російський філософ, отже, ставить завдання своєрідного синтезу емпіричної та філософської (раціональної) психології, і намагається сам втілити в життя цю програму (апелюючи,

---

доречі, до «найглибшої за своїми висновками і геніальної за задумом» психології Платона). Визнаючи окремі досягнення сучасної йому емпіричної психології, він у той же час наголошує, що фактичне перетворення психології на *психофізіологію* є недоцільним – психофізичні дослідження мають свою обмежену сферу застосування, але їх не потрібно змішувати із дослідженнями власне *психологічними*. Психофізіологія, що досліджує зовнішнє *відображення* психічних явищ і процесів, постає лише як спеціальна галузь психології, у той час як матеріалом для психолога має бути «цілісне існування особистості» [4, с.182]. Власне, за п'ять років М.Грот уже констатує поступове зближення різних напрямів психології, окрема старої *спекулятивної* і нової *досвідної*, в напрямку формування єдиної *наукової психології* [див.: 6, с. 568].

М.Грот вітає розвиток експериментальної психології, яка «має справу не з субстанціями та явищами, а з *фактами* душевного життя і діяльності». Ознаки такого розвитку він бачить у новітніх на той час працях Фульє, Вундта, Джемса та ін., в яких «проблема про душу не тільки вже не виганяється безумовно з досвідної психології та філософії, а й робляться спроби нової постановки її на ґрунті досвіду, як взагалі спроби обґрунтування нової «досвідної» метафізики» [6, с.570].

Дослідниця психологічного вчення М.Грота про особистість А.Міхальова [див.: 10] звертає увагу на те, що, розробляючи свою програму експериментальної психології, М.Грот, єдиний серед психологів того часу, справедливо зазначав, що найбільшу трудність для психології являє спосіб передачі, пояснення, опису душевного стану досліджуваного суб'єкта і його вірна інтерпретація експериментатором. На протигагу М.Лоському, він, на підставі власного експериментального досвіду, казав про те, що інтуїтивне читання в чужих душах зазвичай буває помилковим, і якби воно було б можливим, то ймовірно зникла б необхідність у психології. Ця проблема так не ставилась представниками інтуїтивізму та фізіологічної психології; не ставив перед собою завдань теоретичного аналізу та інтерпретації отриманих даних і провідний психолог того часу Г.Челпанов (з 1892 року він працював у Київському університеті св. Володимира, де створив у 1897 р. психологічну семінарію для проведення експериментальних досліджень). Фактично єдиним вченим, який поділяв стурбованість М.Грота і прагнув розв'язати проблему об'єктивної інтерпретації отриманих при психологічному дослідженні даних, був петербурзький психолог О.Лазурський (до речі, уродженець Переяслав-Хмельницького). Відповідно, М.Грот ставив завдання перед експериментальною психологією з'ясувати умови спостереження чужого душевного життя – за його знаками, виразами і проявами [6, с.582].

Висновки. Завдання реформування психології окреслюються російським філософом у напрямку зближення психології з життям. М.Грот наближає свій аналіз суто наукових прорахунків розвитку психології ХІХ ст. з потребами і викликами сучасного йому суспільства, із завданнями освіти і виховання. Можна навіть сказати, що російський філософ виступає з програмою розвитку психології життя (за аналогією з філософією життя, і, власне, під її впливом). Головне – не в тому, як правильно поставити теоретичне питання, а в тому, щоб правильно поставити «*життєве питання*», яке може надати психології *життєве* значення, а саме: «*як людині оволодіти своїм душевним життям*» [4, с.193]. Відповідно, реформування психології має полягати й в опануванні психології педагогами, юристами, лікарями, які за самими професіями своїми могли б бути відмінними психологами-експериментаторами. Філософ взагалі наполягає на знятті штучних поділів між науками, у тому числі в структурі університетів, так само і на поєднанні досвідної і теоретичної (метафізичної) науки. Цілком сучасно звучать його заклики: «...Пора відректися від кастових забобонів хоча б у царині науки, вищого знання, – пора зробити освіту більш усебічною, а наукове дослідження і навчання – цілком вільним» [6, с.618].

Отже, розпочавши свою творчу траєкторію з пропаганди позитивізму і боротьби з метафізикою, у тому числі з чіткої орієнтації на панування емпіричної (асоціаністської) психології як основної філософської науки і намагання перебудувати відповідним чином інші філософські дисципліни (зокрема, гносеологію і логіку), Микола Якович Грот перейшов згодом якщо не до чистої метафізики, то принаймні до своєрідного «монодуалістичного» вчення, в якому досвідна експериментальна наука мала поєднуватися з наукою спекулятивною (метафізичною). Зокрема, психологія (яка, втім, залишалася для М.Грота основною філософською наукою) мала підтверджувати свою науковість не лише застосуванням природничо-наукової методології та позитивістським зневаженням філософії, а в першу чергу напрацюванням власної експериментальної методики, яка б ґрунтувалася на філософсько-психологічному вченні про людську душу як єдину психічну силу. З цього погляду Микола Грот може розглядатись як яскравий філософ і психолог кінця ХІХ століття, якій знайшов свій оригінальний шлях розв'язання проблеми співвідношення філософії та психології, позбавившись крайнощів антиметафізичного психологізму, але й уникнувши іншого перекосу – спекулятивної філософської зверхності щодо емпіричної, практичної та зорієнтованої на потреби життя наукової психології.

Література

1. Бойправ М.Д. М.Я.Грот: психологічні погляди та освітня діяльність /М.Д.Бойправ. – Ніжин: НДПУ, 2002. – 167 с.
2. Грот М.Я. Вибрані психологічні твори /М.Я.Грот /М.Д.Бойправ (упоряд.). – Ніжин: НДУ, 2006. – 296 с.
3. Грот М.Я. Сновидіння як предмет наукового аналізу /М.Я.Грот /М.Д.Бойправ (упоряд.). – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 114 с.
4. Грот Н.Я. Жизненные задачи психологии /Н.Я. Грот //Вопросы философии и психологии. – 1890. – Кн. 4. – С. 143–194.
5. Грот Н.Я. К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии /Н.Я.Грот //Вопросы философии и психологии. – 1894. – Кн. 21 (1). – С. 36–54.
6. Грот Н.Я. Основания экспериментальной психологии /Н.Я.Грот //Вопросы философии и психологии. – 1895. – Кн. 30 (5). – С. 568–618.
7. Грот Н.Я. Понятия души и психической энергии в психологии /Н.Я.Грот //Вопросы философии и психологии. – 1897. – Кн. 2 (37). – С. 239–300; Кн. 4 (39). – С. 801–811.
8. Грот Н.Я. Что такое метафизика /Н.Я.Грот //Вопросы философии и психологии. – 1890. – Кн. 2. – С. 107–128.
9. Лопатин Л.М. Николай Яковлевич Грот (23 мая 1899 г.) //Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи. – М.; Минск: АСТ; Харвест, 2000. – С. 306–316.
10. Михалева А. Николай Яковлевич Грот о личности /А.Михалева //Развитие личности. – 2000. – № 2. – С. 71–86.
11. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и писателей. – СПб., 1911.
12. Павлов А.Т. Николай Яковлевич Грот, его место в истории русской философии /А.Т.Павлов //Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 114–122.
13. Соколов П.П. Философский скиталец. Памяти Н.Я. Грота /П.П.Соколов //Богословский вестник. – 1899. – № 6. – С. 250–265; №7. – С. 416–440; № 11. – С. 510–527; № 12. – С. 660–703.
14. Соловьев В.С. Три характеристики М.М.Троицкий. Н.Я.Грот. П.Д.Юркевич /В.С.Соловьев //Собрание сочинений: В 10 т. /2-е изд. Под ред. и с прим. С.М.Соловьева и Э.Л.Радлова. –Т. 9. – СПб., б/г. – С. 380–398.

Summary

Goian I. Search of vital problems of psychology: N.J.Grot's philosophical trajectory. In article the basic marks of a creative way of the outstanding domestic philosopher and psychologist Nikolay Grot are considered. It is proved that, having begun with positivistically orientiro-bathing psychologism, it finds in due course more harmonious way of development of scientific psychology on the basis of philosophical doctrine connection about a shower and experimental psychology.

Keywords: psychologism, psychophysiology, experimental psychology, monodualizm, N.Grot.